

התכלת והנשגב

מ. נבון

תלמוד בבלי מסכת מנחות דף מג עמוד ב

תניא, היה ר' מאיר אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע לכסא הכבוד, שנאמר: +שמות כ"ד+ ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר, וכתוב: +יחזקאל א'+ כמראה אבן ספיר דמות כסא.

אם כן, ר' מאיר עונה לשאלתנו בסדרה של דימויים: ים, רקיע, וכסא. בסופו של דבר, המיוחד בתכלת הוא בדימוי שלה לכסא הכבוד. אבל, אם כל מה שר' מאיר רצה ללמד היה רק שהתכלת דומה לכסא הכבוד, לא היה לו להשתמש בשלבי הביניים של ים ורקיע! רש"י והריטב"א מסבירים שמתבקש להשתמש בשלבי הביניים כי הצבע בכל שלב ושלב הוא רק דומה לצבע בשלב הבא אחריו. זאת אומרת, תכלת יותר קרוב במראהו לים מלרקיע, והרקיע מהווה דימוי יותר קרוב לכסא משני הדברים הקודמים לו. אם כן נשאלת השאלה: מדוע לא נבחר צבע עבור כלי הקודש והציצית יותר קרוב לצבע הרקיע מלצבע הים? שוב, גם רש"י וגם הריטב"א הרגישו בזאת השאלה והסבירו שהיה חשוב להשתמש בצבע דומה דווקא לים על מנת להזכיר את הנסים שאירעו בים סוף ביציאת מצריים.

עכשיו, ע"ז זה שהשתמשו בדרשה להסביר את כוונת ר' מאיר, הם מודים שאמרתו של ר' מאיר היא להבנה סמלית ולא להגדרה פיזית. וכך הרב הרצוג, שניתח באריכות את אמרתו של ר' מאיר בדוקטורט שלו על נושא "התכלת והארגמן", סיכם במשפט החד משמעי הבא: "מטרתו של ר' מאיר במקרה הזה, נדגיש בכל תוקף, היא לא להגדיר [צבע] התכלת אלא להסביר מהותו הסימבולי" (90).

בהתאם להבנה הזו, ניתן לומר שר' מאיר מביע את הרעיון שהתכלת לא עומדת להערכה כצבע מיוחד בפני עצמו, אלא כסמל לנשגב שבטבע – זאת אומרת: כסמל של הים והרקיע – ואלו באותה מידה ניתנים להערכה כהשתקפות של הבורא – מה שמכונה "כסא הכבוד".

כוונתי בשימוש המונח "הנשגב" היא כמובן שקאנט הגדירו בביקורת השלישית שלו שנקראת "ביקורת כוח השיפוט" המתמקדת באסתטיקה. עבור קאנט האסתטיקה מורכבת משני יסודות שעובדים במקביל: היפה והנשגב (The Beautiful & The Sublime). בשניהם תפיסת תופעות חיצוניות מפעילה את המוח וגורמת לתחושות של תענוג. כשאנו שופטים אובייקט כ"יפה", תפיסת הדבר מתקבלת על הדעת – זאת אומרת, אנו מבינים אותו, ובהבנה הזאת אנו מרגישים תענוג חיובי. לעומת זה, כשאנו שופטים אובייקט כ"נשגב", אנו מגיעים למצב שההבנה שלנו פשוט לא יכולה לתפוס את מה שממלא את ראית עינינו. קאנט הגדיר אובייקט כזה "נשגב מתמטית" – דבר בטבע שגדול לאין ספור. ההתמודדות של ההבנה שלנו לתפוס אובייקט בלתי נתפס מספקת לנו תחושת עונג, אבל מה שקאנט כינה "עונג שלילי". העונג הוא בזה שכאשר אנו משתדלים להבין את הנשגב – דבר שהוא מעבר ליכולת שלנו – אנו מביאים את עצמינו לקראת האין סוף למצב מנטלי שהוא בעצמו נשגב.

התחושה הזאת, המושגים האלו, לא היו זרים לחז"ל כי הם הגדירו מכלול של תופעות בטבע, תופעות נשגבות, שמחייבות ברכה מיוחדת כהערכה על תחושות תענוג שאנו מפיקים מהם. הגמרא במסכת ברכות אומרת:

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף נד עמוד א

על ההרים ועל הגבעות, ועל הימים, ועל הנהרות, ועל המדברות אומר: ברוך עושה בראשית.

והברכה נפסקה להלכה בש"ע (אורח חיים סימן רכח סעיף א) בנוסח: בא"י אמ"ה עושה מעשה בראשית.

המושג של הנשגב הוא לא פשוט להבנה. לכן, על מנת להמחיש אותו תרשו לי לספר סיפור קצר. לפני חודשיים בערך, אני השתתפתי בטיול כיתתי עם בני שבכיתה ו'. הטיול היה להרודיון, איפה שנשקף נוף

מהמם של מדבר יהודה. חשבתי לעצמי שהלא לנוף כזה התכוונו חז"ל כשהגדירו את הברכה "עושה מעשה בראשית"? ולכן התחלתי לשוחח על זה עם בני וחבריו. כשהפניתי את תשומת לבם לנוף המרהיב, אחד אמר, "זה נראה כאילו שהוא ממשיך לאין סוף", ואז חבר שני עשה פרצוף של מבוכה ואמר, "אני פשוט לא מבין את זה." אז אמרתי לעצמי "WOW", עכשיו אני מבין את קאנט, עכשיו אני בטוח שראוי לברך "עושה מעשה בראשית"!

עד כה דברנו על גבעות, **ימים** (שימו לב), נהרות, ומדברות, אבל בהמשך הגמרא גם מכלילה את הרקיע בברכת "עושה מעשה בראשית":

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף נט עמוד א

אמר רבי יהושע בן לוי: הרואה רקיע בטהרתה אומר ברוך עושה בראשית. ופליגי דפרס בר פפא אמר רב חסדא, דאמר רפרם בר פפא אמר רב חסדא: מיום שחרב בית המקדש לא נראית רקיע בטהרתה, שנאמר +ישעיהו נ"ו+ אלביש שמים קדרות ושק אשים כסותם.

הגמרא מעלה את הרעיון שהרקיע הוא אובייקט נשגב, אולם פסלה אותו בגלל שהשתנה טבעו מאז החורבן. אבל הפסילה הזאת כנראה לא מוחלטת כי בכל זאת הגמרא ממשיכה להשתמש ברקיע כאובייקט נשגב:

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף לד עמוד ב

ואמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: אל יתפלל אדם אלא בבית שיש שם חלונות, שנאמר: +דניאל ו' + וכוין פתיחן ליה בעליתה (לקבל) [נגד] ירושלים.

ועל זה רש"י מסביר: "חלונות - שגורמין לו שיכוין לבו, שהוא מסתכל כלפי שמים ולבו נכנע."

ולכן הדבר נפסק כהלכה בש"ע:

שולחן ערוך אורח חיים סימן צ סעיף ד

צריך לפתוח פתחים או חלונות כנגד ירושלים, כדי להתפלל כנגדן, וטוב שיהיו בבהכ"נ י"ב חלונות.

והמגן אברהם מברר הסיבה:

מגן אברהם סימן צ ס"ק ד

או חלונות - איתא בגמרא לא יתפלל אדם אלא בבית שיש בו חלונות ואע"ג דצריך שיתן עיניו למטה כמ"ש סי' צ"ה ס"ב מ"מ כשנתבטלה כוונתו ישא עיניו לשמים **לעורר הכוונה** :

אם כן, הייתי רוצה להציע, שביטול ברכת "עושה מעשה בראשית" כלפי הרקיע הוא מן תקנה "זכר לחורבן" ולא נובע משינוי כזה שהרקיע עצמו הפסיק להיות מקור להשראה נשגבת. זאת אומרת, ביטולה של הברכה כלפי הרקיע הוא מן ביטוי ריגשי.

עכשיו, באו נחזור לקאנט ולאמרתו של ר' מאיר. אמרנו שהנשגב הוא דבר גדול לאין ספור, בלתי נתפס, וע"י הניסיון שלנו לתפוס את האין סוף מעורר בנו תחושות של מה שהייתי קורא: ירא. קאנט הסביר שהאידיאה של האין סוף באה לידי ביטוי ע"י הניסיון שלנו להעריך את הגדול והבלתי נתפס בהשוואות סדרתיות. זאת אומרת, אנו מעריכים את הגודל של דבר מסוים, ואז משתמשים במונח הזה להעריך דבר עוד יותר גדול, וכך הלאה עד שמגיעים לדבר שהמוח לא יכול לתפוס כי הוא אין סופי.

חשוב להדגיש שתפיסת הנשגב לא באה ע"י סתם הסתכלות על דבר גדול בטבע אלא ע"י השתדלותינו להעריך ולתפוס את הדבר בתהליך של השוואות סדרתיות.

הים הוא דבר שקאנט היה מגדיר כנשגב – מהמם במימדיו. אולם, אפילו מימדיו של הים דלים בהשוואה להיקף הרקיע. התחושות הבאות כתוצאה מהניסיון השכלי להתבונן ולהתמודד עם הדברים הנשגבים האלו בטבע מכוון אותנו לאין סוף, מה שר' מאיר מכנה "כסא הכבוד". ואולי זו הסיבה שר' מאיר לא הגדיר תכלת מיד ככסא או אפילו כרקיע אלא השתמש בסדרה של דברים.

ניתן לומר שמוצפן בתוך דבריו של ר' מאיר מסר עמוק אודות האסתטיקה בעבודת הבורא. הרב סולוביצ'יק, למרות שהוא איש אינטלקטואל פר אקסאלנס, הדגיש את חשיבותה של האסתטיקה:

רק חיבור/מגע עם ה"יפה" ו"הנשגב" מאפשר תפיסת הבורא לעומת הבנת הבורא –
[Only through the Aesthetic] one may **apprehend** God instead of **comprehend** Him.

ולמטרה העילאית הזאת באה התכלת. חשיבות התכלת היא לא כצבע השמים כאילו שזה מעונו של הקב"ה, כי ברור לכל שמקומו בכל העולם כולו; אלא חשיבותה של התכלת היא בזה שהיא מעוררת בנו התחושות הנשגבות שבאות כשמתבוננים בנשגב, מהים אל הרקיע, ומביאים את הבנתינו לקראת האין סוף, לקראת כסא הכבוד.

עכשיו, תכלת, אם היא בציצית או אם היא בכלי המקדש, לא יכולה להיות נחשבת כנשגב אלא רק כסמל לנשגב. זאת אומרת, למרות שהיא בעצמה לא דבר נשגב, היא כן יכולה להיות תזכורת לנשגב, ולעורר את התחושות הבאות ע"י הנשגב. והרי זה בדיוק מה שהתורה אמרה מטרת התכלת בציצית – להיות תזכורת למצוות – ועל פי המדרש זה מפני שבראש ובראשונה התכלת היא תזכורת של המצווה בעצמו. המדרש תנחומא מביא אמרתו של ר' מאיר עם תוספת סיום משמעותית עבורינו:

תנחומא (ורשא) פרשת שלח סימן טו

אמר רבי מאיר מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונים שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע והרקיע דומה לכסא הכבוד **ומתוך שהוא רואה אותו זוכר את קונו** שנאי (שמות כד) ויראו את אלהי ישראל, והיה לכם לציצית שתהא נראית...

יהי רצון שנזכה להתחבר לקונינו ע"י הערכת היפה והנשגב שבעולמו, ואז נזכה לשיר בפה מלא מה שדוד המלך כתב עבור ביאתו של יורשו:

תהלים פרק קמח

(יג) יְהַלְלוּ אֶת שֵׁם יְקֻוֹק, כִּי נִשְׁגַּב שְׁמוֹ לְבָדוֹ, הוֹדוּ עַל אֲרָץ וְשָׁמַיִם :
(יד) וַיָּרֶם קֶרֶן לְעַמּוֹ, תְּהַלֵּה לְכָל חֲסִידָיו. לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל עִם קָרְבוֹ, הַלְלוּ יְהוָה :